

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРАВА

УДК 33:34:001.8

Г. Л. Знаменський,
чл.-кор. АПрН України,
завідуючий відділом Інституту
економіко-правових досліджень
НАН України, м. Донецьк

ДО 90-РІЧЧЯ АКАДЕМІЧНИХ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Читачі журналу вже змогли помітити, що на його сторінках раз від разу з'являються матеріали, які висвітлюють ті чи інші історичні аспекти з досліджень економіки і права. Це, безумовно, збагачує процес наукового обговорення актуальних проблем сьогодення. До того ж таким чином певною мірою виправдовується відоме висловлювання про те, що сучасна наука ґрунтується на досягненнях попередників і на кооперації сучасників.

На думку автора, подібні історичні дискурси цілком виправдано було б пов'язати і з такою знаменною датою, як 90-річчя Національної академії наук України, яка була відсвяткована нещодавно.

При цьому цікаво й важливо було б згадати про такий факт: з самого початку свого існування Українська академія наук прагнула до комплексності у вирішенні нагальних проблем. Так, згідно зі Статутом 1918 р. ця академія мала у своєму складі три відділи: історико-філологічних наук, фізико-математичних наук і соціально-економічних наук. Як бачимо, вже назви цих відділів свідчили про намагання об'єднати зусилля вчених різного фаху.

Із врахуванням сказаного вище, слід уважніше придивитися до останнього із названих відділів — соціально-економічних наук. Таких напрямів діяльності не мала більшість європейських академій. Зазначений відділ, за пропозицією М. П. Василенка* (на той час Міністра народної освіти та мистецтв) розпадався на два класи — правничих і економічних наук. Однак споріднювалися ці класи не тільки організаційною близькістю, зокрема єдиним керівництвом у відділі. Для цього існували й більш важливі підвалини. Тісна співпраця цих класів була обумовлена не стільки розробкою суто наукових питань, скільки необхідністю спільного виконання завдань прикладного характеру, які найтіснішим чином були б пов'язані із запитаннями економічного життя, «що примушують направити всі сили на

швидке покращення економічного ладу України». Зокрема, перед Відділом соціально-економічних наук ставилося завдання «увійти в зв'язок з цілою низкою питань, які виникають як у відомствах Міністерства фінансів, так і Міністерства торгу і промисловості, земельних справ і праці» [1].

Такі положення Статуту Української академії наук стали свідченням суттєво нової організації наукових досліджень з боку держави. Одночасно тут ми отримали яскравий приклад зародження нового напрямку досліджень — економіко-правових. Головні їх ознаки: економічні дослідження спрямовуються на обґрунтування правових рішень, а правові дослідження — на пошук адекватних правових форм функціонування економічних процесів. З тієї пори українські дослідники з економіки і права отримали чіткий орієнтир у своїй праці. Разом же такі вимоги до організації досліджень спонукали саме до таких дій, які були викликані реальними потребами життя.

Однак з тих пір наша країна вимушена була пройти дуже складний, а інколи навіть трагічний, шлях, а тому далеко не завжди складалися сприятливі умови для втілення на практиці ідей та інших здобутків економіко-правових досліджень. Але ж певна тенденція в їх розвитку саме в такому напрямку була помітною.

Так, у 20–30-х роках минулого століття ця тенденція зберігалася у пошуку більш адекватного законодавчого врегулювання економічних відносин. І ось саме таке спрямування правових ідей у той час сфокусувалося на ідеї господарського права в різних її модифікаціях. Тематами жвавого обговорення на загальносоюзному рівні в науковому та викладацькому середовищі тоді були наступні поняття: «господарське право», «господарсько-адміністративне право», «господарсько-трудове право», «загальносоюзний промисловий кодекс» і «проект Господарського кодексу СРСР» [2]. При цьому зауважимо, що досить активними учасниками цих дискусій були й українські вчені.

Заради справедливості слід було б висловити таке застереження: у ході процесів всіх цих дискусій важко було знайти більш-менш глибокі економічні

* Василенко М.П. (1866–1935) — видатний український правознавець та історик, академік. З липня 1921 по лютий 1922 р. — Президент Української академії наук.

© Г. Л. Знаменський, 2009

обґрунтування тих законодавчих пропозицій, які висувалися. Йшлося перш за все про формально-юридичну доцільність виокремлення тих законодавчих актів, які тяжіють до регулювання конкретних господарських відносин. Іншими словами, учасники дискусій керувалися більшою мірою інтуїтивними міркуваннями щодо необхідності диференційованого підходу до законодавчого врегулювання тих чи інших специфічних відносин у сфері економіки.

На жаль, у той час були призабуті ідеї С. Ю. Десницького, М. А. Балуг'янського, К. Д. Ушинського та інших вітчизняних вчених щодо господарського та комерційного права. Проте саме українець К. Д. Ушинський створив першу концепцію господарського права ще в середині XIX століття. У ній він надав ретельне обґрунтування необхідності поєднання приватних і публічних елементів у господарському праві [3].

Між тим діяльність українських вчених не обмежувалась тільки участю в дискусіях. Вони були першими у спробі надати республіканському законодавству певні наближення до потреб економічного життя та разом з тим відшукати національну своєрідність свого законодавства.

Професор порівняльного права Лондонського університету Уільям Батлер нагадав про такий факт із нашої історії: у 20-х роках минулого століття Україна була тою республікою, яка зробила спробу надати своєму законодавству своєрідність, прийнявши Адміністративний кодекс. Цей кодекс не мав аналогів в інших республіках СРСР. Більше того, на той час подібний кодекс був лише в одній країні світу – Португалії [4].

Із вітчизняних джерел можна дізнатися, що Адміністративний кодекс УСРР розроблявся п'ять років під час НЕПу, а прийнятий був у 1927 р. Зміст цього кодексу був доволі широкий. У ньому не тільки уточнювалися права та обов'язки адміністративних органів, але й містилися положення, які були пов'язані зі сферою господарювання: спрощувалася реєстрація товариств і спілок, встановлювалися правила адміністративного нагляду в галузях промисловості й торгівлі і таке інше [5, с. 51].

Яка ж була доля цього Адміністративного кодексу? Історики-правознавці стверджують, що як сама ідея його створення, так і його запровадження на практиці зустрічали опір з боку органів державної безпеки (ДПУ) та інших силових структур, оскільки їм заважали чіткі правила застосування адміністративних дій. У подальшому, наприкінці 30-х років, такий кодекс став перешкодою для тотальної сваволі, а тому був геть відкинутий. Щодо долі харківського професора О. Ф. Євтихієва – головного натхненника, розробника та коментатора Адміністративного кодексу, – то лише відомо, що його було обвинувачено у «методологічних і політичних буржуазних ухилах».

До цього слід додати, що в ті ж чорні часи підпало під заборону й «вороже» господарське право, а

чимало його прихильників було репресовано. Така вкрай несприятлива смуга для існування економіко-правових досліджень тривала майже два десятиліття.

Врешті-решт, після XX з'їзду КППС та з наступом «відлиги» почали відроджуватися ідеї про необхідність більш свідомого відношення до побудови системи законодавства, яка могла б сприяти розвитку економіки. З ініціативи ряду вчених почала оновлюватися ідея господарського права. Тому в наступні роки економіко-правові дослідження здійснювалися переважною мірою на тлі нових дискусій навколо господарського права (не менш гострих, як це було у 20–30 роках)*.

Однак чималим поштовхом для розвитку економіко-правових досліджень в нових умовах можуть слугувати дії не тільки вчених, але й практичних працівників. Це переконливо довели п'ятдесят років тому робітники юридичних служб Донбасу. Так, у жовтні 1959 р. відбулася представницька нарада, яка була організована юридичною службою і Правовою секцією техніко-економічної ради Донецької ради народного господарства, що об'єднувала багато сотень підприємств Донбасу. Цей форум послугував міцним поштовхом до розвитку правової роботи у народному господарстві, забезпеченням її економічної спрямованості, до відродження науки господарського права [6].

Під впливом саме таких настанов в наступні роки мало-помалу стали розгортатися конкретні науково-прикладні та економіко-правові за своїм характером дослідження. Підкреслимо – саме дослідження, а не підготовка літератури різних жанрів з умоглядною постановкою питань і псевдонауковим їх вирішенням. При цьому почали застосовуватися різні спеціальні наукові методи (аналізу господарської діяльності, методи конкретно-соціологічних досліджень, економіко-математичні методи). Встановлювалася тісна співпраця із рядом міністерств і відомств. Так, для Мінвуглепрому УРСР були зроблені роботи, що удосконалювали організаційно-структурні відносини (з підготовкою положень про структурні підрозділи по всій вертикалі управління – від шахти до міністерства), а для Мінчермету УРСР – положення про госпрозрахункові главки). Власне кажучи, це були саме такі дослідження, які колись мались на думці «батьків» Української академії наук, про що йшлося на початку статті.

Значна увага була приділена дослідженню питань, що виникали в системі згаданих вище міністерств при організації юридичних служб і правової роботи в цілому. Було з'ясовано сутність цієї ро-

* Читач має змогу окремо ознайомитися зі всіма перипетіями дискусій навколо «післявоєнної» концепції господарського права – для цього існує велика кількість юридичної літератури.

боти, її цілі та функції. Це дало змогу розробити критерії її ефективності та підвести об'єктивні показники для стимулювання відповідних працівників [7].

Завдяки виконанню таких робіт Інститут економіки промисловості АН УРСР, що мав у своєму складі фахівців з економіки, права, кібернетики та соціології, досить швидко став званою науковою установою у тодішньому Союзі.

Коли значно зміцнився науковий потенціал цього інституту, з'явилася можливість переходу до більш масштабних наукових і науково-прикладних економіко-правових досліджень. Саме такі дослідження здійснювалися на протязі 1972–1974 років щодо проблем укріплення дисципліни поставок продукції, зокрема проблем впливу економічних санкцій нахід цих поставок. Весь процес цих досліджень постійно оприлюднювався в багатьох публікаціях.

Дослідження базувалося на статистичних даних ЦСУ і Держарбітражу СРСР, центральних відомств із планування й матеріально-технічного постачання, а також на даних 250 підприємств галузей важкої промисловості (переважною мірою на прикладі вугільної, металургійної та машинобудівної).

Початок зазначеним дослідженням поклала публікація методичних рекомендацій, в яких містилася процедура проведення відповідних досліджень, визначалися критерії й показники впливу на результат (рівень виконання поставок) не тільки санкцій, але й інших основних факторів. Методичною основою для проведення всіх аналітичних процедур слугувала загальнотеоретична конструкція ефективності правових норм, що розглядала останню як ступень наближення конкретних результатів до визначених цілей. В якості засобу вимірювань ступені такого впливу норм на економічні процеси був вибраний математичний метод багатофакторного кореляційно-регресійного аналізу [8]. Разом з тим значна увага приділялася не тільки методичним, але й методологічним питанням започаткованого дослідження ефективності правових засобів [9].

Результати проведених досліджень знайшли всебічне висвітлення в численних публікаціях, зокрема у великому збірнику статей [10] і монографії [11]. При цьому монографія мала важливий додаток – удосконалені за наслідками проведених досліджень методичні рекомендації «Вимірювання ефективності економічних санкцій». Всі ці результати і зроблені на їх основі висновки отримали позитивну оцінку не тільки у вітчизняній, але й у закордонній економічній і юридичній літературі.

Однак головним результатом проведеного дослідження слід вважати реалізацію отриманих висновків у тодішній законотворчій діяльності – наприкінці 70-х років виконання договірних поставок продукції законодавством було висунуто на перше

місце серед оціночних показників діяльності підприємств промисловості.

Автору даної статті не відомі які-небудь інші приклади проведених досліджень такої ж масштабності, креативності і результативності, як викладені вище.

Далі слід викласти, хоча б у схематичному вигляді, ті економіко-правові дослідження, які були здійснені у більш наближений час.

Звісно, що початок 90-х років став поворотним пунктом у перебудові соціально-економічної і політичної системи в нашій країні. Перш за все Україна стала незалежною державою, що суттєво вплинуло майже на всі аспекти суспільного життя. Ці обставини внесли й помітні зміни як в організацію, так і у зміст економіко-правових досліджень.

У ті часи було прийнято рішення Верхової Ради України щодо підготовки проекту кодифікованого акту, який би регулював підприємницьку, господарську діяльність*.

З цією подією співпало рішення Академії наук України про створення самостійного Інституту економіко-правових досліджень (із передачею до нього відповідних підрозділів Інституту економіки промисловості). Так вийшло, що Кабмін України доручив підготувати проект кодексу само новому інституту.

Стало зрозумілим, що підготувати в нових умовах (та й ще у стислі строки!) проект Господарського кодексу є вельми складною, неординарною задачею. Тут скоріше за все вже не були у пригоді формально-юридичні уявлення 20–30-х і навіть 60–70-х років минулого століття про кодифікацію господарського законодавства і про створення відповідного кодексу. Тому в ІЕПД було вирішено розпочати роботу з ретельної підготовки **концепції** Господарського кодексу.

Вже у квітні 1992 р. був підготовлений матеріал доповіді під назвою «Про концепцію Господарського (Торговельного) кодексу України», що відразу ж був опублікований у вигляді препринту [12]. Це видання було розповсюджено у всіх основних наукових і навчальних центрах України й сусідніх держав, а у травні цього ж року – роздано учасникам представницької конференції «Проблеми розробки проекту Господарського (Торговельного) кодексу України», яка була організована Інститутом економіко-правових досліджень і проходила в Донецьку.

У найбільш повному вигляді сутність концептуального підходу до підготовки проекту ГК знайшла відбиття в жовтні 1992 р. в журнальній статті [13]. Звичайно, в наступні часи мали місце й інші публікації з цього приводу, а також відбулися різні обговорення цих питань (зокрема, у ФРН, в Ні-

* Спочатку цей акт отримав назву «Торговий кодекс», потім, послідовно, «Господарський (Торговий) кодекс» і «Господарський (Комерційний) кодекс», а остаточно – «Господарський кодекс України».

мецькому центрі правових досліджень, а також у Росії, в Центрі підприємницького права), що давало змогу уточнювати деякі аспекти концепції та структури кодексу. Однак вже у варіантах проекту ГК 1993–1994 років первісна концепція вже знайшла своє достатньо повне втілення.

Які ж головні риси були притаманними цієї концепції?

За своїм задумом, Господарський кодекс повинен був визначати економічні, організаційні та правові основи господарської (підприємницької) діяльності в умовах формування в Україні змішаної економіки, яка мала би спиратися на різноманіття конкуруючих між собою суб'єктів господарювання різних форм власності. Предметом регулювання мусьят бути відносини господарювання, що складаються при організації й безпосередньому здійсненні господарської діяльності.

Принциповим питанням розробки проекту запропоновано було вважати те, що найкращою юридичною відповіддю на завдання впровадження в Україні змішаної економіки було б створення такого **суспільного (громадського) господарського порядку**, в якому б гармонійно поєднувалося публічно-правове і приватно-правове регулювання господарських відносин. У результаті повинно з'явитися таке «правове поле», яке здатне забезпечити рівне підпорядкування всіх суб'єктів господарювання (включаючи органи державного управління) громадським інтересам, вимогам господарського порядку, закріпленим у законодавстві. Цим визначалося й головне завдання кодексу — забезпечення системного регулювання всіх згаданих вище відносин.

Ключова ідея кодексу — **свобода підприємницької діяльності в межах суспільного господарського порядку**. Поза порядку відродження вітчизняної економіки неможливе. Сутність закладеного в норми кодексу порядку (починаючи з його «Преамбули») полягає в тому, щоб приватні інтереси бізнесу державою визнавались, а в необхідних випадках — підтримувались і гарантовано захищались, але без ущемлення інтересів суспільства.

Головним інструментом правового впливу на економіку стає гармонійне поєднання приватно-правових і публічно-правових засобів регулювання. Саме таким чином усі суб'єкти господарювання (у тому числі й органи державної влади, що мають господарську компетенцію) у всіх своїх зв'язках ставляться в рівне положення відносно вимог закону й порядку. Цим закладається **основа партнерства бізнесу і влади**.

Кодифікація господарського законодавства та її результат — кодекс — стають факторами **стабільності «правил гри»** в економіці, тобто важливою умовою її сталого розвитку. У той же час кодекс має стати стрижнем, системоутворюючим фактором у розвитку усього масиву господарського законодавства.

Відомо, що остаточний варіант Господарського кодексу України був прийнятий Верховною Радою України 19 січня 2003 р., а введений в дію — з 1 січня 2004 р.

Чимало інших прикладів здійснення в ІЕПД НАН України економіко-правових досліджень можуть стати темами наступних статей у журналі.

Література

1. Василенко М. П. До Ради Міністрів Української Держави од Міністра Народної Освіти та Мистецтв : пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві / Василенко М. П. Вибрані твори у трьох томах : Том 2. Юридичні праці. — К. : ТОВ Видавництво «Юридична думка» ; Видавничий дім «Академперіодика», 2006. — С. 133–134.
2. Советское гражданское право, Советское семейное право : Библиография (1917–1960 гг.). — М. : Гос. Изд-ство юрид. лит-ры, 1962. — С. 14, 16, 20, 23, 25, 30, 44–45, 65.
3. Ушинский К. Д. О камеральном образовании / Ушинский К. Д. Собр. соч. — М. ; Л., 1948. — Т. 1. — С. 208–210.
4. Economic code of Ukraine / Translated, with an Introduction, by William E. Butler. — London : Wildi, Simmonds and Hill Publishing, 2004.
5. Усенко І. Б. Адміністративний кодекс УСРР 1927 / Юридична енциклопедія : В 6 т. — К. : Укр. енцикл., 1998. — Т. 1. — С. 51.
6. Мамутов В. К. 50 лет спустя. К пятидесятилетию хозяйственно-правового движения в Донбассе // Экономика та право. — 2008. — № 3(22). — С. 5–13.
7. Совершенствование юридической службы как организатора правоприменительной деятельности. Хозяйственно-правовые вопросы управления промышленностью. — Донецк : ИЭП АН УССР, 1969. — 267 с.
8. Измерение эффективности экономических санкций : Методические рекомендации. — Донецк : ИЭП АН УССР, 1972. — 31 с.
9. Эффективность системы экономических санкций (методологический аспект исследования) // Проблемы борьбы с правонарушениями, причиняющими ущерб экономике предприятий : Мат. респ. экон.-правовой конф. — Донецк : ИЭП АН УССР, 1972. — С. 133–142.
10. Проблемы эффективности экономических санкций. — Донецк : ИЭП АН УССР, 1975. — 271 с.
11. Экономические санкции и дисциплина поставок. — К. : Наук. думка, 1976. — 268 с.
12. О концепции Хозяйственного (Торгового) кодекса Украины : Препринт доклада. — Донецк : ИЭП АН Украины, 1992. — 29 с.
13. Про концепцію господарського (Торговельного) кодексу України // Право України. — 1992. — № 10. — С. 15–27.

Подано до редакції 10.04.2009 р.